

Ord och begrepp från svunna tider

Liten ordlista till hjälp för läsaren av släkthistorier.

97. Torps Husfar Torps

No	Namn	Födelses			Kom	
		år	dag	ställe	från	år
	Torps H.					
	Hj. Mat. Olof Eriksson	1814	7/11	Käglinge	Gunnarps	73
	H. Olof Bengtson	1814	12/16	Gunnarps	Gunnarps	70
	Son Johanna	1870	7/8	L. Dufschulte	Gunnarps	71
	Lars	1872	12/12	h. 10		

Charley Nilsson

Till hjälp åt läsare och ovana forskare

I släktforsknings-sammanhang stöter man på många ord och begrepp som i många fall inte längre används. Andra benämningar är mer välkända, men har idag kanske en lite annan betydelse än den ursprungliga.

Här följer därför förklaringar till några av de vanligaste orden och begreppen, något som förhoppningsvis kan vara till nytta vid läsning av de släktberättelser jag publicerar här på www.vindogatan62.se !

*29 mars 2012
Charley Nilsson*

Ord och begrepp från svunna tider

Socken, församling och husförhör

Socken var den ursprungliga benämningen på de personer som sökte sig till samma kyrka, men blev sedermera en geografisk enhet. Den kyrkliga självstyrelsen förekom redan på medeltiden och utövades genom sockenstämman.

Vid tillkomsten av 1862 års kommunallagar behölls socknen som grund för indelning och blev landskommunal grundenhet för såväl den samhälleliga indelningen i kommuner som för den kyrkliga i församlingar. Genom den första kommunsammanslagningen 1952 splittrades enheten. Dagens församlingsindelning motsvarar ännu till viss del den gamla sockenindelningen, även om många församlingssammanslagningar skett framförallt på senare år.

Husförhör innebar att prästerna förhörde församlingsborna i hemmen om deras kristendomskunskap, ett åliggande som prästerskapet fick genom 1686 års kyrkolag. De obligatoriska och årligen återkommande förhören syftade främst till att värna om den rätta läran och den som inte deltog kunde fram till 1888 straffas för sin försummelse.

Husförhörslängd är en förteckning över invånarna i en församling, uppställd hushållsvis. Husbonden med hustru och barn, pigor och drängar, föräldrar och inhysesghjon, finns noga noterade under byar och gårdar på landet respektive rotar och kvarter i städerna.

Av husförhörslängderna framgår när och var personer var födda, liksom in och utflyttning, giftermål, död samt ibland även anteckningar om till exempel absolution för födande av utomäktenskapliga barn, militärtjänst, brott och straff. Där noteras också kunskapsbetyg i katekes och läsning.

Tyvär är husförhörslängderna ofullständigt bevarade och finns för de flesta socknar inte förrän från senare hälften av 1700-talet, inte sällan först från början av 1800-talet. Ofta omfattar en husförhörslängd fem år, men det förekommer både kortare och längre tidsomfång.

Födelsebok är en kronologisk förteckning över födda barn. I 1686 års kyrkolag bestämdes att från och med år 1688 skulle prästerna i församlingarna föra födelseböcker. Vanligtvis antecknades barnets namn, tidpunkt för födelse och dop, föräldrarnas namn och hemort samt faddrarna. I slutet av 1600-talet och början av 1700-talet fördes ofta enbart dopböcker, där födelsetiden inte nämns.

Äktenskapens ingående förtecknades i kronologisk ordning i **vigselboken**, även den från 1686 års kyrkolag. Noterat i lysnings- och vigselboken finns oftast åtminstone de sammanviggdas namn och hemort samt tidpunkt för vigseln.

Ytterligare en kronologisk förteckning härstammar från 1686 års kyrkolag, nämligen **dödboken**. Här finns som regel den avlidnes namn, ålder och hemort, tidpunkt för dödsfall och begravning, samt från mitten av 1700-talet ofta även dödsorsak.

Hor, oäktingar och absolution

Enligt 1734 års lag och även tidigare var utomäktenskapligt sexuellt umgänge, **lägersmål**, straffbart. Var båda kontrahenterna ogifta blev straffet böter, men om tillgångar saknades kunde straffet för **lönskaläge** omvandlas till fängelsestraff. Var en av dem gift, **enfalt hor**, blev påföljden fängelse för den som var gift. Var båda gifta, **tvfalt hor**, var påföljden enligt nämnda lag dödsstraff, något som dock senare mildrades till fängelse.

Även när utomäktenskapligt umgänge var straffbart, det vill säga fram till 1865, föddes många barn som **oäkta**, det vill säga utan att föräldrarna var gifta. Så föddes till exempel i Stockholm i mitten av 1800talet inte mindre än 40 procent av barnen utom äktenskapet, en siffra som dock var långt över riksgenomsnittets 8 procent.

I de fall en kvinna födde barn utom äktenskapet och sedan gifte sig med barnafadern blev barnet ”äkta”. Detta var en viktig detalj eftersom oäkta barn saknade arvsrätt, även efter modern och hennes familj. Från 1866 kunde det utomäktenskapliga barnet med vissa inskränkningar arva sin mor, medan det kom att dröja mer än hundra år ytterligare innan en oäkting fick rätt att arva sin far.

När en kvinna som fött barn utom äktenskapet skulle begå nattvarden fick hon inte delta tillsammans med övriga församlingen i det allmänna skriftermål som föregick nattvarden. Hon skulle istället vid **kyrktagandet** (varje kvinnas återupptagande i församlingen efter att ha blivit oren genom barnafödelse) **skriftas** – bikta sig och få **absolution**, det vill säga syndaförlåtelse – enskilt. Hon blev på så sätt utpekad inför församlingen. Noteringar om absolution finns ofta i husförhörslängderna.

Mantal, åbor och undantagsmän

Mantal var i äldre tider en skatteenhet och betydde ”antal män”, men övergick till att betyda ”antal besuttna bönder”, det vill säga gårdar. Från 1600-talet var mantal en kameral skatteenhet, avseende ett hemman av sådan storlek att det kunde ge uppehälle åt en familj.

Hemman är en äldre benämning på en jordbruksfastighet som mättes i mantal efter förmågan att bära skatt. Gård med normal skattekraft åsattes helt mantal. Hemmansägare är en sällsynthet i mina egna anor, och i den mån de förekom var storleken på deras gårdar på sin höjd 1/64 eller 1/128 mantal.

Åbo är inte en person som bor vid ett vattendrag, utan en som har besittningsrätt, åborätt, till annans jord. Åborätten var inte tidsbegränsad, den gick i arv ungefär som annan egendom och den innebar vanligen också rätt att friköpa fastigheten.

Gårdman respektive **gårdskvinna** kallades den som saknade jord men som hade hus på annans ägor, det vill säga inte sällan samma som **undantagsman** eller **undantagskvinna**.

Att vara ”satt på **undantag**” innebar att man tillförsäkrades livstids underhåll i form av kost, logi (till exempel i **undantagsstuga**) och andra naturaförmåner mot att man överlät en jordbruksfastighet till någon annan, ofta den äldste sonen. Ofta upprättades ett **undantagskontrakt** där villkoren – vars värde av naturliga skäl skiftade – angavs.

Torpare och gatehusfolk

Torp innebar ursprungligen en gård som jordägaren upplät åt en brukare, **torparen**, mot att denne i gengäld utförde dagsverken. Fram till senare delen av 1800-talet utgjorde torparna en stor del av arbetskraften inom jordbruket. De sågs som en väl avgränsad grupp, som på samhällsstegen befann sig mellan arrendatorer och backstugusittare.

Backstugusittare var personer som bodde i en **backstuga** (stuga på annans mark, ofta på byns allmänning), utan att de i likhet med torparna brukade jorden eller som i likhet med statarna var anställda av markägaren.

Istället livnärde sig denna förhållandevis omfattande, och bland de socialt lägst stående, grupp människor så gott det gick på tillfälliga arbeten inom jord och skogsbruk. Den skånska motsvarigheten till backstugusittare var **gatehusfolk**.

Rusthållare, soldater och gratialister

Det svenska indelningsverket organiserades under senare delen av 1600-talet. Vissa kronohemman och skatteinkomster avdelades för krigsmaktens underhåll. Officerarna fick som naturalön boställen att bruka och bebo, medan de meniga fotsoldaterna till sitt underhåll fick **soldattorp** och en viss avlöning av bönderna. Inom flottan kom den indelte fotsoldatens motsvarighet att kallas **båtsman**.

Rusthållare kallades ägaren till ett **rusthåll**, ett större hemman som underhöll en soldat eller båtsman i utbyte mot skattefrihet. Men eftersom gårdarna ofta var små delades de in i grupper, **rotar**, som var och en höll en soldat.

Genom indelningen fick Sverige en armé av yrkeskrigare som i fredstid var jordbrukare. Även civila ämbetsmän fick på detta sätt sin lön. Systemet levde kvar fram till slutet av 1800-talet.

Torpen som soldaterna och deras familjer bodde i var oansenliga hus med ladugård för en eller två kor samt en kåltäppa för odling. Många gånger låg torpen utspridda på den sämsta marken i byns utkanter.

För att försörja sig måste familjen hjälpas åt med arbetet på torpet, och de hade också – i likhet med andra torpare – skyldighet att hjälpa till på rusthållarens gård. Som en hjälp till försörjningen av sin familj tjänade soldaten ofta extra som skomakare, murare eller inom annat hantverk, även det i likhet med andra torpare.

Soldaten/båtsmannen skulle tjänstgöra så länge han dög till krigstjänst och kunde avskedats för oduglighet, bräcklighet eller ålderdom. **Pension** fick den som blivit fördärvad i tjänsten, eller efter lång och trogen tjänst. Den som inte var sjuklig skulle vara över 60 år för att bli **gratialist**, d.v.s. få pension. När soldaten/båtsmannen avskedats måste han och hans familj oftast lämna torpet, och fick inte sällan mycket svårt att klara uppehållet.

Systemet med indelt krigsmakt upphörde 1887, men den som då var anställd inom systemet fick fortsätta som båtsman eller soldat tills han fick pension.

Släktnamn och patronymikon

Varianter av en persons **förnamn** förekommer mellan husförhörslängderna (till exempel Kirsti – Kristin, Sissela – Cecilia), liksom stavningen Carl – Karl etc. Som regel använder jag i sådana fall den tidigaste kända varianten, såvida det inte framgår att ett senare namn eller stavning varit den allmänt brukade för personen.

När det gäller **släktnamn** tillämpades allmänt fram till omkring förra sekelskiftet (förutom beträffande adelssläkterna vilka saknar representation i mina skrifter!) så kallat **patronymikon**, det vill säga efternamn togs efter faderns förnamn. Barn till exempelvis Per Larsson heter således Olof Persson och Karna Persdotter. Avsteg från denna regel gjordes till exempel när någon blev soldat, och då gavs betydligt färgstarkare namn. I samband med att någon blev gesäll inom något hantverk var det också vanligt att man då tog sig annat släktnamn.

Observeras bör att förr i tiden behöll kvinnan sitt släktnamn, sitt så kallade flicknamn, även efter giftermålet. Under en längre period kring slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet ändrades sedvänjorna beträffande namn, så att kvinnan vid gifftet fick mannens släktnamn och att man ärvde faderns släktnamn.

Källor

Underlag till ordförklaringarna har framförallt hämtats från

- Bra Böckers lexikon
- wikipedia.org
- runeberg.org
- *Ordbok för släktforskare* av Kent Andersson och Henrik Anderö 2002
- *Finn din släkt* av Elisabeth Thorsell och Ulf Berggren, 2000.